

ЩОДО СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ ПОВЕДІНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА МОДЕЛЬ ЛЮДИНИ ГОСПОДАРЮЮЧОЇ)

*Компанієць В. В., академік Академії економічних наук України,
д.е.н., професор (ХГУ НУА)*

У статті більш системно, у порівнянні із попередніми дослідженнями автора, сформульовані основні положення соціокультурної парадигми в економічній науці; вперше визначено концептуальні засади поведінкової економіки, що базується на цій парадигмі; на основі опрацювання відповідної історичної творчої спадщини філософсько-економічної думки та основних положень антропології та психології, що сформувались на основі християнського світогляду, дискретивно визначено модель людини господарюючої та детермінанти її поведінки.

Визначено, що відповідно до соціокультурної парадигми, основою побудови поведінкових моделей дії людини в економіці має стати: людина складна і непізнана сучасною наукою, але розкрита у християнській психології, особистість, поведінка якої визначається дією багатьох детермінант, серед яких важливіше значення мають духовні, непізнавані наукою; людина мотивована сенсами (яка спирається у своєму виборі на цінності, у т.ч. вищого порядку, духовно-моральні, творчі, соціальні); людина укорінена в певну культуру, дії якої корелюють з її особливостями; людина, на поведінку якої впливають зовнішні та внутрішні детермінанти, а також духовні чинники (у тому числі «голос совісті»), але яка здатна на самодетермінацію; людина, яка має природні обмеження щодо власних когнітивних, афективних, мотиваційно-вольових здібностей та внаслідок цього здатна діяти ірраціонально, стереотипно, робити систематичні помилки; людина соціально-диференційована; людина, що потенційна здатна на власну стратегію.

Такий погляд на людину господарюючу, детермінанти її поведінки, дають можливість: глибинного розуміння причин рішень та поведінки людей в економіці; часткового передбачення та корегування небажаних моделей економічної поведінки та її наслідків. Важливою є така модель для вітчизняної економічної освіти та майбутнього соціально-економічної системи.

Ключові слова: наукова парадигма, положення соціокультурної парадигми в економічній науці, поведінкова економіка, людина господарююча, християнська антропологія та психологія, детермінанти економічної поведінки.

REGARDING THE SOCIO-CULTURAL PARADIGM OF BEHAVIORAL ECONOMICS (CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND MODEL OF A BUSINESS PERSON)

*Kompaniets V. V., Doctor of Economics, Professor
(Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»)*

In the article, the main provisions of the socio-cultural paradigm in economics are formulated more systematically than in previous studies of the author; the conceptual foundations of behavioral economics based on this paradigm are defined for the first time; on

the basis of processing the relevant historical creative heritage of philosophical and economic thought and the main provisions of anthropology and psychology, which were formed on the basis of the Christian worldview, discreetly defined the model of an economic person and the determinants of his behavior.

It is determined that, in accordance with the socio-cultural paradigm, the basis for building behavioral models of human action in the economy should be: a complex person and unknown by modern science, but revealed in Christian psychology, a personality whose behavior is determined by the action of many determinants, among which the most important are spiritual, unknowable by science; a person motivated by meanings (including of the highest order); a person rooted in a certain culture, whose actions correlate with its characteristics; a person whose behavior is influenced by external and internal determinants, as well as spiritual factors, but who is capable of self-determination; a person who has natural limitations of cognitive, affective, motivational and volitional qualities and, as a result, is able to act irrationally, make systematic mistakes; a socially differentiated person.

Such a view of an economic person, the determinants of his behavior, make it possible to: in-depth understanding of the causes of decisions and behavior of people in the economy; partial foresight and correction of undesirable models of economic behavior and its consequences. This model is important for economic education and the future of the economy.

Key words: *scientific paradigm, position of the socio-cultural paradigm in economic science, behavioural economics, economic man, Christian anthropology and psychology, determinants of economic behaviour.*

Постановка проблеми. Актуальність.

Економіка як наука, і як сфера життєдіяльності суспільства, принципово пов'язана із людським та світоглядним вимірами. Саме світогляд вчених впливає на формування певної наукової парадигми (парадигм), відповідно, на зміст економічної науки. В межах наукової парадигми формуються методології досліджень, категоріальний апарат, висновки та рекомендації щодо практичного використання наукових знань. І як світогляди, так і наукові парадигми, сформовані в різних цивілізаціях (культурах), можуть мати суттєві протиріччя, протилежне бачення наукових проблем та їх рішення.

Що стосується поведінкових наук, до яких відноситься і економіка, серед світоглядних питань принципове значення має бачення людини - сенсу її життя, її призначення та потреб, яке впливає на зміст наукових теорій, концепцій, методологію досліджень.

Бачення людини в економіці впливає не тільки на зміст економічної теорії, але

з часом впливає на економічне мислення, свідомість, поведінку певної частки населення, формує специфіку економічних відносин в суспільстві. Теж можливо спроектувати і на зміст економічної політики, економічних реформ, які проводяться в певній країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення невирішених частин загальної проблеми.

Усі сучасні поведінкові науки (економіка, соціологія, психологія тощо) зародились у надрах двох напрямів, що відображували світогляд людини – надрах християнської теології та філософії. Саме філософія та християнська теологія розмірковували про сенс життя людини, її особистість та поведінку у різних сферах буття, моральні норми такої поведінки, значення людини в житті суспільства, держави, господарства.

Відокремлення економіки, що існувала в межах філософії (моральної філософії) в окрему галузь, відбулось в західній цивілізації в XVII ст. і було пов'язано із процесом секуляризації та раціоналізації західного світу,

виникненням емпіризму (Ф.Бекон) та безпосередньо із працями А.Сміта. Саме А.Сміт, як носій протестантського світогляду, не тільки розробив теорію моральних почуттів (праці в якій він, в т.ч. наголошував на необхідності долання егоїзму), але *дав поштовх виникненню парадигми економічного детермінізму і в межах неї концепції «людини економічної» (де стверджується, що економічний егоїзм є нормою поведінки людини в економіці)*, яка стала основою бачення людини в західній економічній теорії.

Кінець ХХ ст. став для західної економічної теорії періодом глибинної кризи. І це було закономірно, адже ця теорія, яка була спочатку сформована на ґрунті протестантського світогляду, в подальшому ставала все більш матеріалістичною і спиралась на спотворене бачення людини як суто біологічної (в кращому випадку - соціобіологічної) істоти, відкидала духовну, ціннісну, психологічну складові діяльності людини, в т.ч. в економічній системі. Деякі провідні західні економісти, особливо ті, які працювали на межі різних поведінкових наук (Дж.М.Кейнс, М.Вебер, В.Паретто, Г.Саймон, ін) бачили і розуміли, що модель «людини економічної» не працює в реальному економічному житті і така модель не може стати основою для ефективної соціально-економічної політики або стратегії держави.

Поступово в кінці ХХ ст. в сучасній західній економічній теорії виник новий, ще до кінця не сформований, напрям, який став відомим під назвою «поведінкова економіка». Поштовх до його розвитку дали в основному не економісти, а психологи, серед яких перед усім Д.Канеман, А.Тверські [1,2], які спочатку дивились на людину більш реалістично, ніж економісти-теоретики. Серед економістів найбільш вагомий поштовх напрямку дали Г.Саймон (концепція обмеженої раціональності) [3], М.Алле (парадокс Алле), Р. Талер

(практичне застосування ідей психологів в реальній економіці) [4-6]. Дослідження поведінкових економістів для західної економічної теорії в певній мірі стали проривними, адже *довели у т.ч. експериментальним шляхом, обмежену раціональність людини, дію на її економічну поведінку неекономічних факторів*. Також вони *знайшли своє практичне застосування*, зокрема, в політиці поведінкових втручань, яка стала актуалізуватись під впливом досліджень Р.Талера та К.Састейна і вже тривалий час запроваджується в багатьох напрямках державної соціально-економічної політики різних країн [6].

Але поведінкова економіка має чимало невирішених проблем та критичних питань, серед яких «обертання» навколо класичної моделі обмеженої раціональності людини, фактично її доповнення, а не принципова зміна. Це пов'язано із тим, що західна економічна теорія все ще працює на ґрунті парадигми економічного детермінізму з її принциповим нерозумінням, непізнанням реальної людини в її трьохвимірності як духовно-біо-соціальної істоти. Як наслідок - нерозуміння усієї складності, багатофакторності економічної поведінки людини, етичних меж поведінкових втручань та прогнозування наслідків їх дії на людину, суспільство, економіку.

Крім того, поведінкова економіка, на відміну від іншого нового міждисциплінарного напрямку, що сформувався на стику економіки та психології – економічної психології, спочатку не враховувала соціокультурні чинники економічної поведінки і таким чином формувала економічну модель якоїсь «усередненої глобальної людини в економіці».

Вітчизняні вчені, які розуміють певну цінність нового напрямку економічної теорії, на жаль, поки що не замислились над питанням можливості

застосування напрацювань західних вчених для нашого соціокультурного простору та в практиці нашого економічного життя. І тут можливо згадати негативний досвід впровадження економіксу в економічну освіту та суто західних економічних підходів до реформування економіки України. Наслідки, як ми знаємо, були руйнівними.

Тому, на нашу думку, для того, щоб мати позитивні результати подолання найскладнішої полісистемної кризи, вітчизняні фахівці поведінкових наук повинні формувати та розвивати свої теорії, в т.ч. теорію поведінкової економіки на ґрунті власної – соціокультурної наукової парадигми.

В західному світі на протязі XVIII - середини XX ст. відбувався активний процес розмежування поведінкових наук. Тому людина, її поведінка розглядалися в межах визначеного предмету, що не могло дати цілісного бачення, реально показати складний спектр факторів поведінки людини, її динаміку, процес прийняття рішень. Це не могло не відобразитись на досить обмеженому, помилковому баченні людини в економіці як «людини економічної» - раціонального, атомізованого егоїста-максимізатора.

Але в філософсько-економічній думці XIX- початку XX ст. існувало й інше, альтернативне бачення людини в економіці, пов'язане із християнським (православним) світоглядом. Воно передбачувало: розгляд людини в економіці як духовно-біо-соціальної істоти, особистості, носія певної культури, цінностей, психології; первинний вплив на економічну поведінку людини неекономічних факторів (духовних, культурних, моральних, психологічних), дію раціональних й ірраціональних компонентів свідомості на поведінку. Таке бачення найбільш яскраво було викладено у працях С.М. Булгакова [7,8]. І ми вже звертались до нього в своїх публікаціях [9-11].

В центрі своїх досліджень вчені ставили людину як духовний тип з усією складністю та різноманіттям психологічних мотивацій. Вони виходили з положення про наслідування соціальних та духовних явищ, які визначають тип хазяйнування. Заперечування концепції «економічної людини» та спроб розглянути її ізольовано від суспільства, від середовища її проживання можна вважати відмінною рисою цього напряму економічної думки [9].

Економіка розглядалась як частина науки про людину, а господарство – не тільки як процес індивідуальний, але і родовий, історичний, як реалізація діяльного, творчого ставлення людини до світу. *Розвивається положення про спадкоємність соціальних і духовних явищ, що визначають тип господарювання. У центрі такого дослідження знаходиться людина як конкретний духовний тип зі всією складністю і різноманіттям психологічних мотивацій.*

Людські відносини занурені в контекст культури, при цьому конкретної національної культури, яка має свої норми, кодекси поведінки і, зокрема, поняття про те, що "раціонально", а що "нераціонально". Тому як економічна поведінка окремої людини, соціальних груп, так і стан економіки визначаються впливом соціально-психологічних і соціально- культурних чинників [9].

На жаль, це альтернативне бачення не набуло поширення у сучасній вітчизняній економічній думці. *Винятком стали праці окремих вітчизняних вчених, зокрема Задорожного Г.В., Задорожної О.Г., Колупаєвої І.В., Мельник Л.Г., Тарасевич В.М. [12-15]. Ці автори у своїх дослідженнях використовують методологію тріалектики, наголошуючи на необхідності пізнання діяльності людини в економіці на основі визнання її духовно-біо-соціальної природи, розвивають напрямок філософії господарства. Ми також створювали*

теоретичні основи розвитку соціально-економічних систем на основі християнського світогляду та відповідно - соціокультурної парадигми [10,11].

Але невирішеним є питання створення на ґрунті соціокультурної парадигми концептуальної бази для розвитку поведінкової економіки. В цій публікації ми вперше звернемося до цього питання. При цьому ми більш системно, у порівнянні із попередніми дослідженнями [10,11], концептуалізуємо особливості соціокультурної парадигми в економічній науці; визначимо головні контури поведінкової економіки, що базується на цій парадигмі; дискретивно визначимо модель людини господарюючої та детермінанти її поведінки. Це й буде головними завданнями публікації.

Виклад основного матеріалу.
Щодо парадигми та методології поведінкової економіки. На сьогодні існує дві парадигми, відповідно, методології вивчення економіки, що принципово відрізняються одна від одної. Перша базується на матеріалістичному світогляді і відображає підхід економічного детермінізму. Друга – базується на християнському світогляді і відображає духовно-моральний, соціокультурний підхід. Перша парадигма є основою будівництва сучасної західної поведінкової економіки, відповідної моделі людини в економіці. Друга – є альтернативою, на основі якої автор пропонує розвивати вітчизняну поведінкову економіку. Опишемо стисло головні положення відповідних парадигм, більш детально звертаючись до другої, як мало відомої.

Економічний детермінізм означає прийняття як постулатів, аксіом певних базових настанов, серед яких:

- визнання економіки головною сферою суспільства, метою якої є виробництво товарів та послуг, що приносять прибуток; підкорення економічним цілям розвитку культури та суспільства; вимірювання ефективності

розвитку переважно на основі економічних критеріїв;

- бачення людини як суто біологічної або соціобіологічної істоти, мета життя якої визначається матеріальними потребами, відповідно до чого формулюються цілі економіки; існування людини економічної, про риси якої ми писали вище;

- і людина, і суспільство, і економіка існують суто в горизонтальному вимірі, вертикальний (духовний) вимір буття, духовно-моральні закони та оціночні критерії не визнаються.

Духовно-моральну, соціокультурну парадигму, відповідний методологічний підхід (втілений у поглядах представників східнослов'янської школи економічної думки, німецької історичної школи, сучасних течій - філософія господарства, духовно-моральна економіка, тріалектика господарства), в межах якого працює автор, можливо охарактеризувати так:

- в дослідженнях передбачається не тільки горизонтальний (матеріальний) вимір суспільства та економіки, а й вертикальний - духовно-моральний, який є головним;

- економіка розуміється як сфера життєдіяльності людини, природна господарська діяльність, пов'язана з виробництвом необхідних для життя продуктів, споживчих цін (за Аристотелем), як творча діяльність, цілі якої формулюються відповідно до потреб людини;

- людина розглядається як духовно-біо-соціальна істота і її потреби також мають три виміри, чим і визначається система цілей економіки (від базової до сотеріологічної);

- стверджується, що основні закони, які визначають розвиток суспільства та економіки - закон духовно-моральної детермінації (Моральний закон), закон соціокультурної ідентичності;

- у трьох взаємопов'язаних сферах суспільства - культура, політика,

економіка, культура вважається головною, економіка – забезпечувальною; це означає в т.ч., що економіка має служити людині, вона немислима без моральності та культури;

- застосовується соціокультурний та аксіологічний виміри економічної діяльності. А саме: розуміється, що суспільство і економіка засновані на цінностях; цінності набуваються людиною і суспільством з певної культури; основою культури є релігія (віра), яка і задає її основні цінності (термінальні - смисложиттєві та інструментальні, в т.ч. ті, що визначають, що добре, а що погано); унікальність культур породжує унікальність господарських (соціально-економічних) систем та унікальні параметри економічної психології та економічної поведінки людини та певного суспільства;

- визнається, що оскільки людина, з одного боку має тяжіння до егоїзму, та будування економічної діяльності на основі власних інтересів, а з іншого - є соціальною істотою, членом суспільства, відносини людини і суспільства мають в ідеалі будуватися на принципах солідарності, служіння, відповідальності (у максимумі - любові), що повинно зводити до мінімуму прояви економічного егоїзму;

- стверджується, що ефективність діяльності соціально-економічної системи, економічної діяльності людини, її економічних рішень та економічної поведінки, необхідно визначати на основі багатокритеріального підходу, на основі духовно-моральних (у першу чергу), соціальних, антропологічних, екологічних, економічних критеріїв;

- визнається, що не все можна оцінити кількісно, а саме: вважається, що ефективність діяльності людини в економіці, ефективність прийняття економічних рішень, її економічну поведінку повністю оцінити неможливо (треба знати її думки, бажання, прагнення, можливості, таланти, а це доступно лише

Творцю), можна оцінити лише наслідки її дій, результативність за моральними та економічними критеріями, але й ця оцінка буде неповною;

- важливішими критеріями розвитку соціально-економічної системи вважаються висока моральність, розвиток культури, науки, освіти, суспільства загалом і достатній матеріальний розвиток (як негативна умова для духовного зростання).

Отже, на нашу думку, контури поведінкової економіки, що базується на духовно-моральній, соціокультурній парадигмі можливо сформулювати так:

Перше – це прийняття усіх постулатів парадигми, яки ми докладно описали вище за основу розвитку поведінкової економіки;

Друге – використання у дослідженні економічної поведінки людини *методології тріалектики*;

Тріалектика, на відміну від діалектики, як справедливо відмічає, Задорожна О.Г виходить із цілісності духовно-матеріального світу, трипостасної природи людини, відкриває нові особистісні смисли-розуміння цілісної життєдіяльності як господарства [14, с. 82].

Використання цього підходу до поведінкової економіки перед усім означає бачення людини як духовно-біосоціальної істоти, створеною за образом та подобою Триєдиного Бога, сенсу її буття, потреб, цілей, мотивів поведінки з усім їх різнобарв'ям – від духовних до матеріальних, від ірраціональних – до раціональних, від альтруїстичних, жертвних – до егоїстичних. Відповідне бачення людини в економіці як людини господарюючої, що володіє певними рисами (про це докладно нижче).

Слід мати на увазі, що тріалектика не просто «перевищує» діалектику якоюсь вищою розмірністю (від двох до трьох). Специфіка тріалектики полягає в тому, що всі явища і процеси дійсності взаємопов'язані, взаємопроникливі,

реалізуються в невидимій, сутнісній єдності, на яку не звертає уваги діалектика. У тріалектиці міститься фундаментальна основа - всепроникнення реальності-дійсності завдяки духу, який усе не тільки з'єднує-скріплює-пронизує, а й спрямовує до єдності-гармонії як основоположної якості світу. Дух - це живий, життєтворчий «всепроникаючий клей», без розуміння якого життя діалектично розривається, збіднюється, розлюднюється, обертається неминучою катастрофічністю [цит. за 14, с.81].

Людина господарююча (особистість) розуміється як «цілісний базовий вільно-відповідальний творчий суб'єкт господарювання» [14, с. 84.]

Ця методологія базується на використанні не тільки горизонтального, а й перед усім вертикального виміру життєдіяльності людини та її господарської діяльності, а отже мислення та економічної поведінки через визнання існування духовної, духовно-моральної, духовно-соціальної, духовно-творчої потреб, цілей мотивації людини. Особливо це проявляється в трудовій, підприємницькій поведінці людини, частково в споживчій, фінансовій.

Третє – розуміння детермінант прийняття економічних рішень та економічної поведінки людини (про це докладно нижче), критеріїв оцінки економічних рішень та економічної поведінки людини відповідно до підходу тріалектики;

Четверте – розуміння прийнятних способів регулювання економічної поведінки людини (індивідуальної, групової, колективної), коли способи регулювання зважаються відповідно до духовно-моральних принципів, можливості свідомої дії людини, її активного вибору, а також відповідають принципам соціокультурної ідентичності (для державного регулювання). Також велике значення надається саморегуляції поведінки людини та навчанню її таким способам відповідно до духовно-

моральних закономірностей, знання основ християнської антропології та психології.

Модель людини господарюючої. Як ми вже відмічали, основу цієї моделі в духовно-моральній, соціокультурній парадигмі, було закладено представниками східнослов'янської філософсько-економічної думки, особливо С.М.Булгаковим.

Під поняттям «хазяїн» С.М. Булгаков розумів самосвідому та відповідальну особистість. На цій основі він робив акцент на значимості сукупності *морально-етичних принципів, які керують економічною діяльністю та визначають економічну поведінку людини.* Він зазначав, що «в душі людини народжуються різні мотиви, як корисливі, так і ідеальні, і політична економія жодним чином не повинна викреслювати з кола своєї уваги мотиви другого роду» [7, с.183]. При визначенні цього роду мотивів повинні ураховуватися і ідеальні цінності, зокрема і такі чинники, як релігія.

У своїй праці "Православ'я", параграф "Православ'я і господарське життя" [8], С.М. Булгаков розвиває положення про те, що *релігія, пануючий світогляд кладе свій визначальний відбиток і на господарського діяча, або економічну людину.* «Остання являє собою, звичайно, не економічний автомат, що приводиться в рух однією пружиною господарського егоїзму і діє з неблаганною прямолінійністю і безпомилковою точністю, але конкретний духовний тип зі всією складністю і різноманіттям психологічної мотивації» [8 с.308]. На його думку, разом з іншими духовними типами існує і християнський тип економічної людини – як в найзагальнішому значенні, так і більш конкретно, стосовно різноманітних християнських віросповідань: тип православний, католицький, протестантський з різними його розгалуженнями. В душі людській встановлюється внутрішній зв'язок між релігією і господарською діяльністю.

Для того, щоб зрозуміти особливості і людини господарюючої в контексті християнського світогляду (ортодоксального напрямку) необхідно звернутись до основ християнської антропології та психології.

Сучасна християнська (православна) антропологія та психологія, як науковий напрям, сформований на основі святоотцівської психології (тут ми християнську антропологію згідно з етимологією слова розуміємо як науку про людину, засновану на Святому Писанні і Переданні (Переказі) та підтверджену духовним досвідом православних подвижників, а психологію – як науку про душу людини, яку з практичної точки зору найкращим чином опанували саме подвижники).

Згідно з християнською антропологією людина – духовно-тілесна істота. *Сенс її життя* розкривається лише в духовному вимірі. Всі земні умови її існування, в тому числі господарські, - кінцеві і мають служити лише для того, щоб людина могла стати спадкоємцем вічного життя.

Людина має не тільки тіло, а й розумну душу і вищу силу – дух. *Дух – благодать, присутня в людині. У душі – осередок «образу Божого», духовна самосвідомість людини. Духу властива глибока потреба зв'язку з Богом і з духовним світом. За своєю суттю людина є живий, особистий дух. Дух в людині – найголовніше. Духовна природа людини заявляє про себе потребою священного, імпульсом молитовного звернення до Бога і голосом совісті* [9].

Відповідно, потреби людини представлені потребами тілесними, душевними та духовними. Причому ідеальна ієрархія потреб: духовні – душевні – тілесні.

Тілесні потреби – це потреби матеріальні (фізіологічні) і потреби в безпеці.

Потреби душі, у відповідності до сил душі (розумова, чуттєва, вольова), це

такі потреби: у набутті знань про світ; творчій самореалізації; в отриманні радості, любові, щастя; реалізації себе, в т. ч. через працю; в спілкуванні, розумінні, в необхідності бути корисним іншим, потреба в дії.

Вищі потреби людини – це потреби духовні, без реалізації їх людина втрачає істинний сенс життя, не може розкрити повноцінно свою людську сутність і своє призначення. Духовна сила в людині – це сила утворююча, перетворююча та організуюча, сила, яка об'єднує і дисциплінує.

Духовні потреби виявляються в прагненнях: до дисципліни розуму, серця і волі (людина прагне до цілісності думок, почуттів, вчинків, до вибору духовно корисного для себе і оточуючих і подолання некорисного); набуття влади над нижчими бажаннями та побудова свого ціннісного світу, а значить, і вчинків відповідно до ієрархії (Бог, Вітчизна, ближній, Я); до абсолютних цінностей і в незадоволеності всім відносним і земним; прагнення до повноти, Божественної досконалості, спілкування з Богом. Також вони виявляються як творча сила, що створює себе і навколишній світ, як потреба жити по совісті, потреба жертвовної любові до ближнього, до Бога [9].

Сенс життя людини – успадкування Царства небесного, а весь її земний шлях, в т. ч. господарська діяльність, - це своєрідний «випробувальний полігон», часові умови, в яких людина повинна навчитися вірити, любити, прощати. І ці умови творить сама людина. Навколишній світ і господарську діяльність вона створює за своїм образом і подобою. І господарський світ, створений людиною, повинен, принаймні, не заважати досягненню головної її мети, а краще, якщо він буде сприяти цьому [11].

Духовна складова людини її духовні потреби не визнаються світською психологією, тому в усіх описах потреб людини ми їх не побачимо (під духовним

часто розуміється те, що стосується (душевного). Не побачимо ми їх, відповідно, ані в сучасному менеджменті, ані в західній поведінковій економіці. Хоча є одне виключення – В.Франкл, який вважав вищим виміром людської особистості її духовну складову, а вищими потребами – прагнення знайти сенс життя, в якому людину спрямовує голос совісті [16]. Це, звичайно неповне відображення духовних потреб, але воно перевірене досвідом життя В.Франкла та його пацієнтів, що робить погляди В.Франкла на людину доказово застосовними в поведінковій економіці.

Оскільки дух в людині – найголовніше, вищими потребами людини, як було зазначено, є потреби духовні. Без їх задоволення людська особистість деградує, хоча зовні людина виглядає цілком успішною, їй завжди чогось не вистачає і вона метається, намагаючись матеріальними або душевними благами заповнити духовну порожнечу. Саме це явище ми й спостерігаємо в поведінці сучасної людини, в т.ч. в економічній поведінці. Саме цей духовний голод сучасної людини (її нерозуміння сенсу свого життя духовних потреб, а отже і

їх незадоволення) експлуатує сучасний маркетинг та менеджмент, намагаючись заповнити людину зайвими речами, послугами, нав'язуючи їй певну моду, стимулюючи її різними способами на конкурентні перегони, накопичення, кар'єрне зростання тощо. І все це відбувається в площині економічного життя, економічних відносин. Людина, що втратила духовний вимір свого життя стає об'єктом маніпуляцій, в яких в т.ч., на жаль, використовують знання в галузі сучасних поведінкових наук.

Для розуміння поведінки людини, у т.ч. економічної необхідно також розглянути сили (енергії) душі людини, які рухають її життєвими проявами. Згідно із християнською антропологією та психологією людина має три основні сили (енергії) душі, які своїм джерелом мають дух: розумову, розумну (словесну); силу бажань, волю; силу почуттів. Це практично відповідає класичній тріаді сфер психіки людини у секулярній психології, якщо не брати рівень духу: розум (когнітивна складову); воля (дієва або конативна складову); почуття (афективна складову) (таблиця 1).

Таблиця 1

Сили душі людини та складові психіки (порівняння бачення до християнської та світської психології)

Сили душі людини відповідно до християнської психології	Складові психіки відповідно до світської психології	Рівні прояву сил	Вид прояву сил
Розумова сила		на рівні духу	розум (дарована Богом природна здатність людини розуміти зміст речей, суть творіння)
	Когнітивна складову психіки	на рівні душі	розсудок (здатність бачити залежність явищ чуттєвого світу, яка набувається людиною із досвідом життя)
		на рівні тіла	пам'ять (сховище сприйнятих від почуттів вражень, склад наших минулих думок); уява (оператор в сховищі пам'яті,

			який комбінує різні враження і думки для певних цілей)
Сила бажання		на рівні духу	совість (всіяний Богом у людину небесний закон, якому здоровий дух бажає підкоритися)
	Вольова або конативна складова психіки	на рівні душі	воля (земні бажання і прагнення людини)
		на рівні тіла	тілесні потреби (земні бажання і прагнення людини)
Сила почуття		на рівні духу	почуття віри в Бога, почуття надії на Бога і почуття любові до Бога
	Емоційна або афективна складова психіки	на рівні душі	звичайні людські «інтелігентські» прояви – тяга до мистецтва, любов до родичів, любов до Батьківщини, віра у свою справу, любов до себе і т.д.
		на рівні тіла	п'ять почуттів сприйняття світу (зір, слух, смак, нюх, дотик)

Розумова сила проявляє себе на рівні духу - як розум, на рівні душі - як розсудок, на рівні тіла - як пам'ять і увага.

Сила бажань на рівні духу проявляє себе як *совість*, на рівні душі – як *воля*, на рівні тіла – як *система тілесних потреб*.

Саме ці земні потреби й прагнення класифіковані А. Маслоу (як і багатьма іншими авторами) в його моделі, а інші – майже усі відкинуті.

Нарешті, *сила почуття* на рівні духу є *почуття віри в Бога, почуття надії на Бога і почуття любові до Бога* – почуття природні для людини здорової, не покаліченої земним життям. Почуття душевні – це звичайні наші почуття, в т.ч. *радість та смуток, любов до родичів, любов до себе і т.п.* *Почуття тілесні* – це наші п'ять почуттів сприйняття світу.

Далі нам необхідно зрозуміти це одну принципову різницю між християнською та світською психологією, яка суттєво впливає на розуміння людських виборів, детермінант, мотивів, проявів економічної поведінки людини. Мова йде про розуміння властивостей людини до та після гріхопадіння. Якщо християнська психологія бачить людину в її трьох станах

(богоствореному, непошкодженому), теперішньому (пошкодженому) образах та ідеальному образі, до якого людина повинна йти долаючи гріх, то світська психологія розглядає лише людину пошкоджену і те досить обмежено (без урахування духовної складової, без знання дії духовно-психологічних законів та взаємодії сил душі людини, знання про природу та дію пристрастей, шляхів їх подолання).

Християнство стверджує, що людина до порушення заповіту, даного Богом, мала повну гармонію духу, душі, тіла: дух людини був спрямований до Бога, душа вільно підпорядкована духу, а тіло – душі. Адам був вінцем творіння, мав надзвичайні здібності, був поставлений керувати світом, оскільки розумів суть речей. Людина була прекрасною завдяки своїй причетності Богу. Розум був освячений благодаттю і тому людина розуміла, що, коли і як робити [9]. Але люди порушили заповіт Бога, скоїли гріх. Гріх за своєю суттю – це неузгодженість волі людської і волі Божої, бунт проти Бога. Гріх призводить до руйнування єдності, зв'язку, які існували між Богом і людиною, до розпаду

цілісності самої людини, до зміни усього світу.

Порушивши волю, заповіт Бога, люди порушили власну гармонію – єдність духу, душі і тіла, єдність мети, прагнення, волі. Відірвана від духу душа стала мати потяг до тіла, спиратися на нього, а тіло, яке втратило цю звеличуючу силу душі і як створене з «хаосу», стало мати потяг до чуттєвості, до «хаосу», до смерті.

Також порушилась гармонія, єдність між силами (енергіями) людської душі, сили душі захворіли, стали працювати проти людини.

Хвороба сил душі проявилася, насамперед, у затьмаренні розуму. Фактично людина майже втратила розум відповідно до його духовного змісту та призначення і щоб відновити його необхідна щоденна духовна праця та дія благодаті Бога. Розум зійшов на рівень розсудку – здатності бачити залежність явищ чуттєвого світу, яка набувається людиною із досвідом життя, логічного, аналітичного мислення. Одночасно розум втратив контроль над почуттями і бажаннями. Навпаки, це вони стали контролювати розум і нав'язувати йому свої потяги.

До гріхопадіння – «розуміти – відчувати – діяти» було єдиним актом, після – кожна із сил душі стала тягнути в свою сторону, диктувати свої умови. Якщо використовувати метафору вершника та коня, то в ідеалі розум – це вершник, воля – це віжки, а почуття – це кінь. А наразі часто буває так, що вершником керує кінь або віжки. І ми знаємо з власного досвіду, коли приймаючи рішення, в т.ч. рішення в економічній сфері, керуємось емоціями або бажаннями, а не розсудливістю, тобто раціональністю та логікою. Звідси – ірраціональна економічна поведінка, яка пояснюється поведінковою економікою в т.ч. через наявність так званих когнітивних спотворень та особливостей

роботи мозку (системи I за Д. Канеманом).

Також захворіла воля людини: ми стали розслаблені й більш схильні до зла, ніж до добра, адже воля людини стала підкорюватись гріху, пристрастям. Почуття людини теж спотворились. Почуття автономізувалися (відокремилися) від розуму і стали схильні до пристрастей. Основною властивістю людини стало гріхоцентричне самолюбство, людина втратила духовний зір (отримала духовну сліпоту). З гріхопадіння почався генезис самості. Змінився весь світ, вся природа, у світ увійшло зло.

Наразі поведінкою людини керують пристрасті. У святих отців і подвижників пристрасть розуміється насамперед як порочний, гріховний стан людини, що полонив на послух собі волю людини. Пристрасть – це схильність, що утворилася в нашому єстві, і сильний постійний і нестримний потяг до гріха.

Корінь усіх пристрастей, насіння морального зла – самолюбство або егоїзм, тобто спотворена гріхопадінням любов до себе. Людина за своїм первинним призначенням повинна жити, у т.ч. спрямовувати сили (енергії) своєї душі (розумну, емоційну, вольову) для Бога та інших людей, забуваючи про себе. В реальності ми усі є носіями егоїзму і тому, в тій чи іншій мірі, наші думки, емоції, дії базуються на спотвореній любові до себе.

Ось як пояснює природу пристрастей святий Феофан Вишенський [17] Кожен з нас приходе у цей світ із насінням зла, насінням усіх пристрастей – самолюбством. Від цього зла - самолюбства, що перебуває у глибині людського серця, йдуть три його видозміни, сповнені його силою. Головніші гілки самолюбства: гордість (василолюбство, честолюбство), своєкорисливість (срібололюбство або лихоїмство), сластололюбство (чуттєва пристрасть або жага насолод та

всебічних задоволень, що відома у заздрість, ненависть або гнів, лінь, філософії як гедонізм). Від них вже злопам'ятність, інші народжуються інші пристрасті:

Таблиця 2

Основні сили душі до та після гріхопадіння

Почуття	Воля	Розум
До гріхопадіння		
Почуття підпорядковуються розуму дією Божественної благодаті.	Воля є проявом свободи, дарованої людині Богом і керує бажаннями людини, спрямовуючи їх до добра.	Святі отці розум насамперед пов'язували зі здатністю людського духу керувати головним чином духовним життям людини або з пізнанням Бога.
Після гріхопадіння		
Почуття автономізувалися (відокремилися) від розуму і стали схильні до пристрастей.	Добровільне підпорядкування волі людини преблагій і премудрій волі Божій змінилося на рабство волі людини гріху, пристрастям.	Розум, як здатність безпосереднього, інтуїтивного пізнання, став працювати пристрастям, втратив здатність споглядати Бога і підминився розсудком. Після гріхопадіння занепале єство людини вражене сліпотою розуму. Воно не бачить свого падіння, не бачить гріхів своїх, але жорстоко судить і засуджує гріхи ближніх.

Однак пристрасті не народжуються самі по собі, вони набуваються й розвиваються за участю волі людини. Спонування щодо гріховних дій йдуть з різних джерел: сама спотворена гріхом природа людини тягне до них; людське середовище, створена людьми культура, які теж є носіями зла, навчають жити за правилами «насолоджуйся, бери від життя усе»; світ злих духовних сутностей спокушає до злих дій. Але людина має свободу волі і може відхилити гріховні спонування. Якщо ж такого не відбувається гріх стає звичкою і так народжується нова пристрасть (і).

Так народжується в людині дерево зла, яке має коріння у серці, але пронизує усю людську істоту (розум, волю, почуття й тіло людини), виходить назовні та

покриває усе, що оточує людину. Тому відносини між людьми, все, що створено людиною, у т.ч. культура та економіка мають на собі печатку зла, печатку самолюбства в його трьох проявах: гордість, користоловство, гедонізм.

Якщо висловлюватись у термінах теорії доміанти, людина замість доміанти на І(і)ншому, а також доміанти на совісті, як внутрішньому духовно-моральному законі, в своїх думках та діях, має доміанту на собі, порушує веління совісті [розглянуто в 18]. Така спотворена доміанта детермінує поведінку людини, в т.ч. поведінку економічну.

Тобто всі люди у тій чи іншій мірі люблять своє тіло, тілесні й мирські задоволення, люблять гроші й речі, а також люблять славу й почесі. І щойно

заціпається те, що приємно людині, або що їй зручно і вигідно, або її честь, то одразу ж людина перестає відчувати добрі почуття і прихильність до інших, хоче відстояти власні інтереси, а іноді відповісти помстою. Народжуються конфлікти, нечесна конкурентна гонка, неправда, несправедливість, спекуляції, надмірне споживання поряд з бідністю та злиднями, тобто все те, що пронизує сучасні економічні відносини.

Важливо зрозуміти, що сучасна світська психологія, а відтак, і дослідження в царині поведінкової економіки, базуються на вивченні людини в її теперішньому занепадомому стані, духовна складова людини виключається, як і причина зіпсованості людини та способи її подолання. При цьому різні школи психології зосереджуються на певній частині спотвореної гріхом душі людини, дії в людині тих чи інших пристрастей.

Це повною мірою можна віднести до психоаналізу, біхевіоризму, теорій мотивацій, насамперед, А. Маслоу.

Що ж до когнітивної психології, як основи поведінкової економіки, то один із найцікавіших її висновків щодо чинників, які впливають на ухвалення рішень і поведінку людини, у вигляді когнітивних, ширше - психологічних викривлень (вважаємо доречним використовувати саме таку категорію) цілком відповідає природі та механізму дії пристрастей, відкритому святими отцями. Якщо уважно пов'язати між собою всі когнітивні спотворення, виявиться, що більша їх частина - не що інше, як прояв самоті, егоїзму людини, її духовної (моральної) сліпоти. Решта так чи інакше пов'язані з обмеженістю людського розуму (пізнавальних здібностей) людини після гріхопадіння.

Що ж впливає на поведінку людини з точки зору християнської психології?

По-перше – дія пристрастей, «закону гріха» (прагнення влади, наживи, чуттєвих задоволень, ліни, гніву тощо).

По-друге – особливості кожної особистості та рівень її розвитку (рівень духовного, душевного, тілесного розвитку, особливості характеру, здібності, вольові якості), наявний духовний стан людини, стан психіки людини з її всіма складовими.

Дію особистісних факторів бачили подвижники, розумні духовники, які вважали, що ставитись до кожної людини (розуміти, кому що сказати, які доручення, послухи, завдання дати тощо) необхідно виходячи з її індивідуальних особливостей.

Що до наявного духовного або психічного стану людини християнська психологія дає дуже багато практичних рекомендацій щодо поведінки людини або утримання від прийняття рішень та дій. Наприклад, коли людина не має мира в душі, є роздратованою, або дуже, надмірно збудженою, розумово перевтомленою не можна приймати рішення чи вирішувати конфлікт (це може спроектувати і на економічні рішення).

По-третє – середа в якій живе людина, перш за все її найближче оточення – родина, друзі, а також більш далеке оточення – суспільство, культурне, інформаційне середовище. Причому розумілось, що середовище, яке оточує людину, діє на усі три складові природи людини, тому, наприклад подвижники йшли в монастирі та пустелі.

Щодо оточення тут важливою детермінантою поведінки розумівся приклад поведінки авторитетних людей (батьків, керівників), думка людей, які склали певне впливове соціальне середовище (наразі ми знаємо це як суспільну думку).

По-четверте – напрямки виховання, освіти, які обираються як головні у певному суспільстві.

Щодо третього та четвертого. Невипадково за часів, коли християнство було визнаним на державному рівні у Візантії, в Київській Русі, дуже велике значення надавалось сімейному

вихованню, освіті, батьки слідували за оточенням своїх дітей, працювала моральна цензура. Освіта та виховання – вважались взаємопов'язаними напрямми, за змістом та розвитком яких дуже пильно слідувала держава, еліта, інтелігенція.

Якщо ж ми звернемося до інформації (у т.ч. нових інформаційних технологій), її дії на сучасну людину – цей фактор стає одним із найвпливовішим за своєю дією на сучасну людину, адже сучасні інформаційні технології беруть у полон одну із головних когнітивних здібностей людини – її увагу.

В-п'ятих – спрямування уваги людини (на Бозі, на вічному або на матеріальному, на абсолютних цінностях або на мінливих, на собі, або на інших), її домінанти. Сучасні маркетингові технології експлуатують саме увагу – найцінніший когнітивний ресурс (когнітивну здібність), тим самим маніпулюючи у т.ч. економічною поведінкою людини та отримуючи за рахунок цього величезні прибутки. Але про те, що у спрямуванні мислення і поведінки людини важливіше значення має саме увага, знали святі подвижники, які зауважуючи, що *людина буде там, де є її увага. Саме спрямування уваги за академіком О.О. Ухтомським* [розглянуто в 18], який розробляв свою геніальну теорію домінанти на основі не тільки знань із галузі фізіології та експериментів, але й перед усім на ґрунті вивчення праць святих подвижників, Святого Переказу, стає основою формування домінант людини, відповідно – напрямів її поведінки.

В-шостих – порядок організації життя та діяльності людини. Наразі ми знаємо важливість тайм менеджменту або організації робочого простору для ефективної роботи. Але цим організаційним факторам, як таким, що впливають на стан та поведінку людини в християнстві здавна відводилось належне місце. Це можливо побачити, наприклад на організації життя в монастирях або

трудових братствах, вихованні там і внутрішньої, і зовнішньої дисципліни та організації. Відсутність порядку створює хаос, в якому поведінкою людини легко маніпулювати.

В-сьомих – дія зовнішніх духовних чинників (невидимого духовного світу). Тут важливою, для поведінкової економіки особливо, є дія саме когнітивної складової. *Вважалося (і це було підтверджено досвідом подвижників), що помисли, які виникають в людини і можуть стати причиною її певного стану психіки та розуму, певних дій, мають три джерела походження та відповідно три бажані ставлення до них.* Пояснимо коротко.

Думки від Бога завжди важливі, істинні та рятівні. Нам важливо вчитися розпізнавати їх, цілком приймати і прагнути за ними вибудовувати все своє життя. Це буває непросто. Як ми знаємо з притчі Спасителя про сіяча, слово Боже, на жаль, може і втрачатися нами. Бог не примушує нас до виконання Своєї волі, але чекає від нас добровільного її прийняття. Тому наше недбальство може призводити і до відпадиння від волі Божої. Долати таке недбальство ми можемо через досвід мислення, спрямованого на розпізнавання думок від Бога та їхнє закріплення у свідомості.

Помисли від себе (від свого єства) настільки ж природні, наскільки необхідні. Як розумні істоти ми, природно, не можемо жити без своїх думок. Наше мислення в певному сенсі вільне: ми самі обираємо предмет своїх роздумів, робимо висновки з осмисленого і керуємося цими висновками в житті. Але при цьому мусимо не забувати, що обмеженість особистого досвіду, знань і самої здатності до мислення може призводити до помилок чи неточностей, які стають на заваді на життєвому шляху. З огляду на це ми повинні співвідносити наші помисли зі Священним Писанням і Переданням. Це дозволяє істотно знизити ризик серйозних помилок.

Помисли від злих янголів руйнівні й несуть серйозну небезпеку для людей. Вони протилежні тому, що людина отримує від Бога або законно (у згоді із заповідями і за допомогою Божою) виробляє сама. Кінцева мета таких помислів - погубити людину, і тому вчення святих подвижників про помисли в основному і призначене для успішного протистояння цій загрози з боку ворога. Говорячи коротко, святі подвижники наставляють правильному мисленню і правильним думкам. Це правильне мислення цілком реалізується тоді, коли людина повністю очищається від злих сторонніх помислів і цілком приймає думки від Бога, що й створює справжню можливість для вільної та праведної розумової діяльності.

Деякі течії сучасної психології, у т.ч. клінічної визнають велику силу мисленнєвої діяльності людини в її поведінці, намагаються працювати в цій царині (когнітивно-поведінкова терапія), але досить обмежено, іноді спотворено, у порівнянні із православною психологією.

Таким чином, християнська (православна) антропологія і психологія дозволяють побачити цілісну людину з її потребами та здібностями, добром, злом і свободою вибору, властивими природі кожної людини. Вона у повноті розуміє усі детермінанти поведінки людини при цьому наполягаючи на самодетермінованості, тобто можливості завжди зробити вибір між добром та злом. Більш того, вона задає єдино правильний вектор розвитку людини і людства – вектор духовно-моральний.

Наразі можна знайти, в останні роки особливо, багато наукових підтверджень (з експериментів поведінкової економіки або соціальної психології) деяких святоотцівських знань, які стосуються психіки людини, дії її когнітивної, афективної, мотиваційно-вольової складових в її поведінці, прийнятті рішень. Це, зокрема, стосується

концепцій когнітивних спотворень, сліпих плям психіки, когнітивного дисонансу. Але все це лише окремі здобутки, а не цілісне, повне бачення.

На поведінку людини в економіці діють усі описані фактори, звичайно, додатковим чинником впливу на економічну поведінку є «фактор економічний», в якому головне це: сутність та особливості певної соціально-економічної системи в якій людині завдаються цілі та механізми економічної діяльності, прийняті види та типи економічної поведінки.

Отже, сформулюємо передумови, які на нашу думку, мають бути закладені в основу побудови поведінкових моделей дії людини в економіці (коротко – моделі людини господарюючої) згідно із соціокультурною, духовно-моральною парадигмою.

Перед нами постає:

- людина складна і непізнана сучасною наукою, але розкрита у християнській психології, особистість, поведінка якої визначається дією багатьох детермінант, серед яких важливіше значення мають духовні, непізнавані наукою, «людина – таємниця» слабка завдяки дії пристрастей, та сильна, завдяки дії духу, благодаті Бога;

- людина мотивована сенсами (яка спирається у своєму виборі на цінності, у т.ч. вищого порядку, духовно-моральні, творчі, соціальні);

- людина, укорінена в певну культуру (національну, цивілізаційну – згідно із локально-історичним підходом до феномену цивілізації, глобальну), дії якої корелюють з особливостями цієї культури;

- людина, на поведінку якої впливають зовнішні (у т.ч. культура, освіта, виховання, сім'я, соціум, інформація) та внутрішні у т.ч. (когнітивні, афективні, мотиваційно-вольові) детермінанти, а також духовні чинники (у т.ч. «голос совісті», як внутрішній духовно-моральний закон, що

притаманний кожній особистості), але яка здатна на самодетермінацію;

- людина рефлексуюча, самодетермінована – здатна на активний та усвідомлений вибір;

- людина вольова – здатна чинити всупереч обставинам і обраним раніше способам дії;

- людина, яка має природні обмеження щодо власних когнітивних, афективних, мотиваційно-вольових здібностей та внаслідок цього здатна діяти ірраціонально, стереотипно, робити систематичні помилки;

- людина соціально-диференційована, тобто яка здійснює різні, соціально зумовлені способи дії, прив'язані до різних соціальних спільнот, структур та інститутів;

- людина гнучка – здатна перемикається між різними режимами дії;

- людина, що потенційна здатна на власну стратегію, в т.ч. в просторі економічного життя (стратегічна дія, у т.ч. стратегії як схеми повсякденних дій та як стратегічний вибір, в принципі доступна кожному, але реально здійснюється далеко не завжди умови її виникнення мають стати предметом спеціального аналізу).

Дві останні якості витікають із вже сучасних досліджень щодо поведінки людини.

При такому осмисленні людини господарюючої причинно-наслідкові зв'язки у ланцюгу «мислення – рішення – поведінка» людини, в т.ч. в соціально-економічному просторі, пояснюються більш реалістично: не тільки в нормативному описі – «як повинно бути» і в духовно-моральному, і в економічному вимірах, але з урахуванням ціннісно-цільової, мотиваційної складової людини (певні типи особистостей з різною спрямованістю, відповідно групи спільнот поводять себе по-різному), з урахуванням природно притаманних людині психологічних (когнітивних, афективних, мотиваційно-вольових) спотворень, та

крізь призму соціокультурних особливостей.

Питання які постають перед людиною господарюючою в такому контексті можливо сформулювати так:

- якою повинна бути моя поведінка, як певного суб'єкта соціально-економічних відносин (як управлінця, працівника, члена колективу, як споживача, платника податків тощо), так щоб ця поведінка відповідала духовно-моральним принципам, правовим нормам, критеріям соціально-економічної ефективності;

- що я маю змінити в особистісному (духовно-моральному, професійному; когнітивному, вольовому, афективному напрямках), організаційному (самоорганізація, структура організації, організаційні норми, мотивація та навчання працівників тощо) вимірах для удосконалення власної поведінки та роботи організації (ефективного розвитку соціально-економічної системи держави для державних керівників).

Практичне значення моделі людини господарюючої, заснованої на соціокультурній парадигмі.

Описова (дискрептивна) модель людини господарюючої, детермінант її поведінки, знання когнітивних і ширше – психологічних упереджень, відхилень, помилок, дають можливість глибокого розуміння причин рішень та поведінки людини в т.ч. в сфері економіки.

Як наслідок виникає можливість часткового передбачення та корегування небажаних моделей економічної поведінки та її наслідків – це важливо у навчанні, управлінні. Це також важливо для управління власною економічною поведінкою (споживчою, фінансовою тощо) та управління трудовою поведінкою працівників організації, адже в сучасному світі праця, на жаль, стала, роботою, втратила свою творчу, соціальну спрямованість.

Звичайно така модель є досить складною, як і сама людина, і не підлягає

математичній обробці. Але вона дає можливість будувати певні типи економічної поведінки в залежності від домінуючих характеристик зовнішнього середовища або людини і вже на основі них створювати певні соціально-економічні прогнози.

При цьому область непізнаного з точки зору сучасної науки (дослідити, виміряти неможливо) визнається як даність, догмат (як визначення, що не підлягає доказу): в певному обсязі можливо дослідити лише дію людини в економіці та результати цієї дії, мотивація людини та духовні детермінанти поведінки завжди будуть зрозумілими неповно або спотворено.

Також на основі моделі людини господарюючої можливо сформувати інше (альтернативне) бачення різних видів економічної поведінки - трудової, підприємницької, фінансової, споживчої, благодійної, а також управлінської поведінки, яке буде більш повним, на відміну від збудованого на ґрунті економічного детермінізму та бачення когнітивної психології. Це дозволить розкрити людській потенціал в економіці у створюючому, а не в руйнівному для людини та суспільства напрямі, як це відбувається наразі. Наприклад, усвідомлення того, що потреби людини задовольняються спотворено через дію пристрастей, може спонукати не тільки до маніпуляцій, але й до протидії проти них, вихованню стриманості, критичного мислення тощо.

І особливо важливою є модель господарюючої людини для економічної освіти та майбутнього соціально-економічної системи, адже, як ми зазначали на початку публікації, через простір економічної освіти та виховання формуються певне соціально-економічне мислення, соціально-економічна свідомість, соціально-економічна поведінка особистості та суспільства, що потім впливає на формування та

функціонування соціально-економічної системи.

Висновок.

Економіка як наука, і як сфера життєдіяльності суспільства пов'язана із людським та світоглядним вимірами. Світогляд вчених впливає на формування певної наукової парадигми, відповідно, на зміст економічної науки. Наукові парадигми, сформовані в різних цивілізаціях (культурах), можуть мати суттєві протиріччя, протилежне бачення наукових проблем та їх рішення. Це стосується і положень економічної науки, у т.ч. бачення людини в економіці.

Кінець ХХ ст. став для західної економічної теорії періодом глибинної кризи, спричиненої обмеженістю парадигми економічного детермінізму та сформованої на її ґрунті моделі людини економічної. Певний вихід з цієї кризи було знайдено у т.ч. в новому напрямі економічної теорії – поведінковій економіці. Але ця теорія, хоча й привнесла в модель людини психологічну реалістичність, все ж не долала усталену економічну парадигму.

На нашу думку, для того, щоб мати позитивні результати подолання найскладнішої полісистемної кризи, вітчизняні фахівці поведінкових наук повинні формувати та розвивати свої теорії, в т.ч. теорію поведінкової економіки на ґрунті власної – соціокультурної наукової парадигми.

У статті більш системно, у порівнянні із попередніми дослідженнями автора, сформульовані основні положення соціокультурної парадигми в економічній науці; вперше визначено концептуальні засади поведінкової економіки, що базується на цій парадигмі; на основі опрацювання відповідної історичної творчої спадщини філософсько-економічної думки та основних положень антропології та психології, що сформувались на основі християнського світогляду, дискрептивно визначено

модель людини господарюючої та детермінанти її поведінки.

Такий погляд на людину господарюючу, детермінанти її поведінки, дають можливість: глибинного розуміння причин рішень та поведінки людей в економіці; часткового передбачення та корегування небажаних моделей економічної поведінки та її наслідків. Важливою є така модель для вітчизняної економічної освіти та майбутнього соціально-економічної системи.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kahneman, D., Tversky, A. (1974) Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases Science, New Series, Vol. 185, No. 4157. (Sep. 27, 1974), pp. 1124-1131. <https://www2.psych.ubc.ca/~schaller/Psyc590Readings/TverskyKahneman1974.pdf>
2. Kahneman, D. (2011), *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux, New York. 499 p
3. Simon H. A. (1978). Rationality as process and as product of thought. The American economic review, 68(2), 1–16.
4. Thaler, R.H. (2015), *Misbehaving: The Making of Behavioral Economics*. W.W. Norton & Company, Inc, New York.
5. Thaler, R. H. (2000), «From Homo Economicus to Homo Sapiens». Journal of Economic Perspectives, 14 (1): 133-141, URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.14.1.133>
6. Талер Р., Састейн К. Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір / Річард Талер, Кас Састейн ; пер. з англ. О. Захаренко. – Київ : Наш формат, 2017.
7. Bulgakov, S. N. (2008). *The National Economy and the Religious Personality* [online]. URL: <https://www.marketsandmorality.com/index.php/mandm/article/view/229/220#> [Accessed 21 January 2023].
8. Bulgakov, S. N. (2000). *Philosophy of Economy The World as Household* [online]. URL: https://monoskop.org/images/6/63/Sergei_Bulgakov_Philosophy_of_Economy_The_World_as_Household_2000.pdf [Accessed 24 January 2023].
9. Компанієць, В.В., Шраменко, О.В. Економічна психологія. Конспект лекцій. ч. 1. Харків: УкрДАЗТ, 2013. 55 с.
10. Компанієць В. Управління розвитком соціально-економічних систем у духовно-моральному та соціокультурному вимірі. Розвиток соціально-економічних систем у духовно-моральному та соціокультурному вимірі. Духовно-моральна соціально-економічна система. - Частина 1. Харків, «УкрДАЗТ». 2011. 305 с.
11. Компанієць, В. В. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: підручник. Харків: УкрДУЗТ, 2018. 455 с. URL: <http://lib.kart.edu.ua/handle/123456789/2425>
12. Задорожний, Г. В. Людська діяльність: зміст і трансформація структури у сучасному господарському розвитку / Г. В. Задорожний, І.В. Колупаєва .- Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2009.- 158 с.
13. Задорожний, Г.Р. Ст. Проривні методологічні засади антикризових досліджень національного господарства URL: <http://www.venu-journal.org/download/2018/2/13-Zadorozhnyi.pdf>
14. Задорожна О. Г. Сучасне господарство: постнекласична методологія як основа розгортання антикризових трансформацій : монографія. Харків: «Точка», 2018. 356 с.
15. Мельник, Л.Г. Триалектичні основи управління розвитком економічних систем: монографія/Л.Г. Мельник. - Суми: Університетська книга, 2015. - 447 с.
16. Frankl Viktor. Man's Search for Meaning,. Beacon Press, 2006.
17. [St. Theophan the Recluse](#) (Author), [Alexandra Dockham](#) (Translator) The Spiritual Life: And How to Be Attuned to It 320 pages Publisher St Herman Pr

18. Компанієць, В.В., Бела О.О., (2022). Моральні дилеми в економічних відносинах: природа, види, фактори поведінки, рішення (підхід духовно-моральної детермінації). Вісник економіки транспорту і промисловості. № 78-79. с. 189-205. URL: <https://kart.edu.ua/wp-content/uploads/2022/05/78-79-1.pdf>.

REFERENCES

1. Kahneman, D., Tversky, A. (1974) Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases Science, New Series, Vol. 185, No. 4157. (Sep. 27, 1974), pp. 1124-1131. Available at: <https://www2.psych.ubc.ca/~schaller/Psyc590Readings/TverskyKahneman1974.pdf>

2. Kahneman, D. (2011), *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux, New York. 499 p

3. Simon H. A. (1978). Rationality as process and as product of thought. The American economic review, 68(2), 1–16.

4. Thaler, R.H. (2015), *Misbehaving: The Making of Behavioral Economics*. W.W. Norton & Company, Inc, New York.

5. Thaler, R. H. (2000), «From Homo Economicus to Homo Sapiens». Journal of Economic Perspectives, 14 (1): 133-141, <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.14.1.133>

6. Thaler R., Sustain K. Push. How to help people make the right choice / Richard Thaler, Cass Sustain; trans. from English. O. Zakharenko. – Kyiv: Nash format, 2017.

7. Bulgakov, S. N. (2008). *The National Economy and the Religious Personality* [online]. Available at: <https://www.marketsandmorality.com/index.php/mandm/article/view/229/220#> [Accessed 21 January 2023].

8. Bulgakov, S. N. (2000). *Philosophy of Economy The World as Household* [online]. Available at: https://monoskop.org/images/6/63/Sergei_Bulgakov_Philosophy_of_Economy_The_World_as_Household_2000.pdf [Accessed 24 January 2023].

9. Kompaniets, V.V., Shramenko, O.V. Economic Psychology. Lecture notes. Part 1. Kharkiv: UkrDAZT, 2013. 55 p. URL:

10. Kompaniets V. Management of the development of socio-economic systems in the spiritual-moral and socio-cultural dimension. Development of socio-economic systems in the spiritual-moral and socio-cultural dimension. Spiritual-moral socio-economic system. - Part 1. Kharkiv, "UkrDAZT". 2011. 305 p.

11. Kompaniets, V. V. Moral foundations of economics and entrepreneurial activity: textbook. Kharkiv: UkrDUZT, 2018. 455 p. URL: <http://lib.kart.edu.ua/handle/123456789/2425>

12. Zadorozhny, G. V. Human activity: content and transformation of structure in modern economic development / G. V. Zadorozhny, I. V. Kolupaeva .- Kharkiv: Kharkiv National University named after V. N. Karazin, 2009.- 158 p.

13. Zadorozhny, G. V. Breakthrough methodological foundations of anti-crisis research of the national economy <http://www.venu-journal.org/download/2018/2/13-Zadorozhnyi.pdf>

14. Zadorozhna O. G. Modern economy: post-nonclassical methodology as the basis for the deployment of anti-crisis transformations: monograph. Kharkiv: "Tochka", 2018. 356 p.

15. Melnyk, L. G. Trialetic foundations of management of economic systems development: monograph / L. G. Melnyk. – Sumy: University book, 2015. – 447 p.

16. Frankl Viktor. Man's Search for Meaning,. Beacon Press, 2006.

17. [St. Theophan the Recluse](#) (Author), [Alexandra Dockham](#) (Translator) The Spiritual Life: And How to Be Attuned to It 320 pages Publisher St Herman Pr

18. Kompaniets, V.V., Bела О.О., (2022). Moral dilemmas in economic relations: nature, types, behavioral factors, solutions (spiritual-moral determination approach). Bulletin of the Economy of

Transport and Industry. No. 78-79. pp. 189-205. Available at: <https://kart.edu.ua/wp-content/uploads/2022/05/78-79-1.pdf>.